

2 PALEOGRAFIE

RYCHLÝ NÁHLED KAPITOLY

Kapitola se zaměří na jednu z nejdůležitějších a nejpropracovanějších pomocných věd historických, tj. paleografii. Po vysvětlení její etymologie, předmětu bádání a historie oboru bude pozornost věnována psacím materiálům a náčiní používanému v paleografii, zkratkám a také vývoji latinského písma.

CÍLE KAPITOLY

Po prostudování této kapitoly dokážete:

- definovat pojem paleografie;
 - charakterizovat psací látky a psací náčiní;
 - orientovat se ve vývoji latinského písma;
 - charakterizovat jednotlivé druhy písma;
 - určit původ a časové zařadit prameny na základě písemných a materiálových charakteristik.
-

ČAS POTŘEBNÝ KE STUDIU

Prostudování kapitoly vám zabere přibližně 60 minut.

KLÍČOVÁ SLOVA KAPITOLY

Paleografie; psací látky; zkratky a ligatury; archaická latinka; „karolina“, humanistické písmo

2.1 Předmět bádání a dějiny disciplíny

Paleografie (z řeckého *palaiós*, tj. starý, a *grapho*, tj. psát) se zabývá vznikem, vývojem a používáním písma, číslic a dalších grafických znaků (ligatury, zkratky). Předmětem jejího bádání jsou také způsoby psaní, místa, kde se psalo, a materiály, kterými a na které

se psalo. Jako pomocná věda napomáhá při správném čtení textů, zařazuje písmo a texty do chronologického a společenského kontextu a napomáhá časovému zařazení nedatovaných písemností.

Paleografie původně zkoumala především texty psané písmem latinkou bez ohledu na použitý jazyk. Postupně se však její zaměření rozšířilo na další písma. Proto se paleografie rozlišuje podle toho, jaké písmo zkoumá: latinská, řecká, ruská, arabská apod.

Základy této disciplíny vytvořili benediktinský mnich a historik Jean Mabillon (1632–1707), mnich a historik Bernard de Montfaucon (1655–1741) a také historik a diplomat Theodor von Sickel (1826–1908). Jean Mabillon je považován za zakladatele vědecké paleografie (termín paleografie použil poprvé v učebnici starořeckých písem „Palaeographia Graeca“ z roku 1708). Jeho dílo z roku 1681 „De re diplomatica libri VI.“ („Šest knih o diplomacie“), v němž se věnuje různým druhům středověkého písma a rukopisů, je dnes považováno za zakládající dílo paleografie a diplomatiky. Shrnuje v něm historický vývoj listin v různých zemích a nastínil metody, s nimiž je třeba k listinám přistupovat.

Bernard de Montfaucon je autorem díla „Palaeographia Graeca“ (1708), které se zaměřovalo na studium řeckého písma. Montfaucon shromáždil a analyzoval obrovské množství starověkých rukopisů, což významně přispělo k rozvoji paleografie.

Theodor von Sickel je považován za tvůrce samotného termínu pomocné vědy historické. Jeho pečlivé a odborné zpracování mnoha středověkých dokumentů, včetně více než 1300 královských listin z 10. století, se těší nejvyššímu uznání.

Vývoj vědecké paleografie v českých zemích prošel několika významnými etapami a tato disciplína se vyvíjela v úzkém propojení s historií, archivnictvím a diplomatikou. Ve 14. a 15. století se vytvořil základní rámec pro pozdější rozvoj paleografie díky zakládání univerzit a růstu zájmu o antiku a klasické texty. Karlova univerzita v Praze, založená roku 1348, sehrála klíčovou roli v tomto procesu. V 17. a 18. století se stala významným centrem paleografického studia.

V 19. století dochází k rozmachu vědecké paleografie, kdy se objevují první specializované práce na téma starých písem. Badatelé jako například Josef Dobrovský (1753–1829) přispěli k rozvoji metodologie paleografie a k vytvoření základní klasifikace písemných stylů. V této době také vznikají první učebnice paleografie, které se stávají základem pro další studium. Ve 20. století a zejména po druhé světové válce se paleografie v českých zemích dále rozvíjela jako samostatná vědní disciplína. Vznikaly specializované katedry na univerzitách a rostl počet odborných publikací a výzkumných projektů. Důraz byl kladen nejen na samotnou analýzu textů, ale také na jejich kontextuální pochopení, což přispívalo k lepšímu porozumění historickému vývoji v českých zemích.

2.2 Psací látky a psací náčiní

Důležitým aspektem poznání vývoje písma je znalost psacích látek, které ovlivnily jeho tvar, vzhled a charakter. Rozeznávají se dvě skupiny:

- **archeologické**, jinak zvané též přírodní vzhledem k jejich původu z přírody. Patří sem například listy, lýko a kůra stromů, dřevo, kámen, pálená hlína, keramika, kov aj.
- **paleografické**, tj. určené k psaní, například papyrus, pergamen a papír.

Na přechod mezi těmito druhy se ještě řadí voskové tabulky.

Nejstarší paleografickou psací látkou je **papyrus**. Byl vyráběn ze šáchoru papyrového, který se pěstoval v Africe, zejména v Egyptě, ale také na Blízkém východě a později rovněž na Sicílii. Rostlinný původ papyru umožňoval jeho výrobu v různých velikostech, což umožňovalo i výrobu delších pásů, které byly po napsání textu uchovávány ve svitcích. Nejstarší nepopsaný svitek pochází z doby okolo roku 3000 př. n. l., popsány hieroglyfy pak z doby okolo roku 2500 př. n. l. Papyrus byl dlouho používán zejména v papežské kanceláři (až do 14. století).

Další psací látkou byl **pergamen** (název od města Pergamon, kde byla jeho výroba doložena ve 2. století př. n. l.), který postupně nahradil papyrus. Byl široce užíván zejména ve středověku. K jeho výrobě se používala kůže různých domácích zvířat, zpravidla mladších jedinců, a dokonce i kůže nenarozených jehňat (tzv. děložní pergamen). Výroba pergamenu byla dlouhým a náročným procesem. Kůže se máčely ve vápenné lázni po dobu 7 až 14 dní, kdy se odstranila srst a zbytky svaloviny. Poté se natahovaly na rámy a sušily, následně se škrábaly a leštily různými prostředky. Pergamen mohl být také barven, zejména purpurem. Často po vyškrábání ostrým náradím původního textu bylo možné jej užít opakovaně (tzv. palimpsest). Dělal se to zejména kvůli úspoře materiálu, protože pergamen byl velmi drahý.

Papír byl vynalezen v Číně ve 3. tisíciletí př. n. l. V 8. století se s ním seznámili Arabové, kteří jej přes severní Afriku a Španělsko přinesli do Evropy. V Evropě se objevil v 11. století a šířit se začal ve 12. století. Ve 13. století se začal vyrábět v Itálii a později i v dalších zemích. Materiálem pro výrobu papíru byla rostlinná vlákna, v Evropě pak hadry a až později dřevo. Materiál se rozdrtil, máčel, resp. vařil, nabíral do síta, lisoval a na konci sušil na slunci. Nejstarší zmínka o výrobě papíru v českých zemích pochází z roku 1499. Byl to glejt krále Vladislava II. pro klášter na Zbraslavi. Nejstarší dochovanou papírovou písemností je městská kniha Starého Města Pražského z roku 1310, která byla vyrobená z dovezeného papíru. Předpokládá se, že papír je italského původu. Kniha je psána gotickou polokurzívou a kurzívou, která se používala ve 14. a 15. století.

Na druhu látky záviselo i psací náčiní. Na voskové tabulky se psalo kovovým rydlem (stylus), na papyrus, pergamen a papír se používalo pero (třtinové, brkové, kovové). Psalo se také olůvkem, hrudkou a tuhovými tyčinkami. Od starověku je znám inkoust, který se používal již ve starověkém Egyptě (převážně černý a červený).

2.3 Ligatury a zkratky

Důležitými jevy v paleografii jsou ligatury a zkratky. Ligatury vznikají splýváním či spojováním písmen a na rozdíl od zkratk nevypouští žádné písmeno. U ligatur je možno rozlišit čtyři jejich druhy:

- **literae contiguae** – litery se dotýkají, mají společnou stěnu, mají jeden společný tah;
- **literae implexae** – litery se prolínají;
- **literae insertae** – jedna litera vložena/vepsaná do druhé;
- **literae columnatae** – jedna litera se nadepíše nad druhou.

K základním způsobům zkracování patří:

- **suspense** – zkomolení; pouze počáteční písmeno nebo několik počátečních písmen, např. ppp = pan purkmistr a páni, dnes: ČR, ČSAD, ČT
- **kontrakce**, tj. stažení
 - ✓ čistá, např. ds = deus
 - ✓ smíšená, např. mgro = magistro
- **zkrácení značkou zvláštního významu** – např. & = et
- **zkrácení pomocí značky relativního významu** – např. vodorovná čárka v konkrétních spojeních, např. p = per
- **zkrácení nadepsáním písmene** – např. ui = ubi.

2.4 Dělení latinského písma a jeho vývoj

Pro studium našich dějin má především význam latinská paleografie. Latinské písmo lze dělit podle různých hledisek, například:

1. **podle rozměru a výšky písmen** – rozeznáváme dva druhy písma: majuskulní (velká písmena A, B, C, D atd., jsou stejně vysoká a lze je zapsat zpravidla mezi dvě linky psací osnovy) a minuskulní (malá písmena a, b, c, d atd., lze je zapsat do čtyřlinkové osnovy, přičemž většina písmen vyplňuje prostor mezi dvěma vnitřními linkami);
2. **podle způsobu tvorby jednotlivých písmen** – rozeznáváme písmo kreslené (písmo knižní, kaligrafické, stojaté, písmena jsou psána odděleně) a psané (kurzivní, slova jsou psána jedním tahem, tzv. písmo každodenní potřeby);
3. **podle teritoria používání písma** (národní varianty latinského písma);
4. **podle slohu písma** – z hlediska periodizace vývoje registrujeme pět období, tj. archaické (7. – 2. stol. př. n. l.), římské či antické (2. stol. př. n. l. – 4. stol. n. l.), románské čili raně středověké (4. – 12. stol.), gotické, tj. pozdně středověké (12. – 15. stol.) a také humanistické a neogotické, tj. novověké (od 15. stol.).

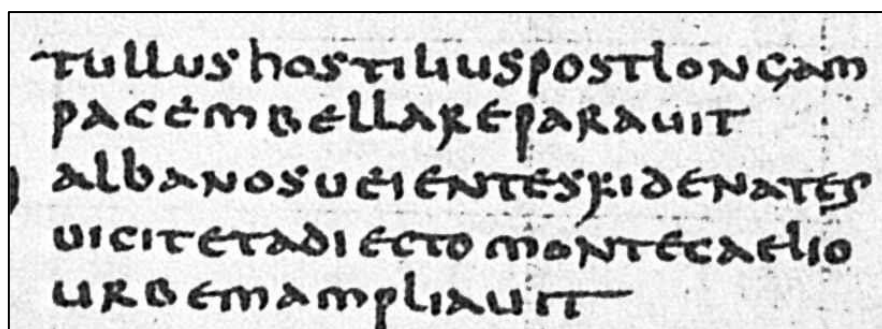
Nejstarším písmem latinské abecedy je **archaická latinka**, která vznikla přibližně v 7. století př. n. l. Bylo to majuskulní písmo vycházející z řeckého, které převzali a modifikovali Etruskové, a jejich prostřednictvím je přejali Římané. Jedním z nejstarších dokladů archaické latinky je tzv. Lapis niger Romuli z Fora Romana, kde je text psán střídavě zleva doprava a zprava doleva. K dalším památkám patří zlatá spona z Praeneste, která nese nápis MANIOS MED FHE FHAKED NVMASIOI, jehož čtení probíhá zprava doleva.

Obrázek 1: Lapis niger Romuli, písmo: archaická latinka.

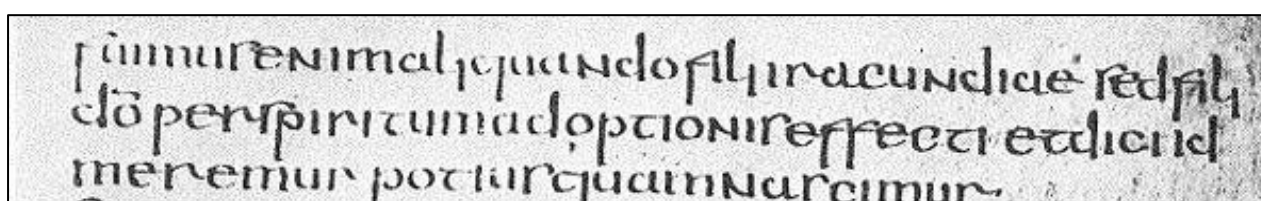
Zdroj: <http://losportadoresdelaantorcha.com/lapis-niger-los-portadores-de-la-antorcha> (10. 02. 2024).

Od 2. století př. n. l. se na epigrafických památkách objevují v podstatě dva druhy majuskulního, monumentálního písma: **scriptura monumentalis** (písmena lze zapsat do čtverce, jsou složená z jednoduchých geometrických tvarů) a **scriptura actuaria** (písmena mají výrazně kratší horizontální tahy a jsou zaoblenější). Jejich protějšky v knižních písmech byly **kvadrátní kapitála** (*capitalis quadrata*) a **rustická kapitála** (*capitalis rustica*), doložená například v Pompejích. V běžném psaní byla užívána **starší římská kurzíva** (majuskulní), na kterou navázala od přelomu 3. a 4. století mladší **římská kurzíva** (minuskulní). Od 3. století, v důsledku postupného zaokrouhlování některých liter kvadrátní kapitály, vznikla **unciála** (majuskulní písmo, velmi široké a oblé), která byla užívána zejména pro literární účely až do 8. století. Z unciály a mladší římské kurzívy se vytvořilo **písmo polounciální**, ve kterém se mísí tvary majuskulní s minuskulními. Bylo užíváno od 4. do 9. století, zejména na britských ostrovech, a bylo méně rozšířeno než unciála.

Obrázek 2: Unciální písmo.

Zdroj: <https://cs.wikipedia.org/wiki/Unci%C3%A1la#/media/File:Uncialis.jpg> (10. 02. 2024).

Obrázek 3: Polounciální písmo.

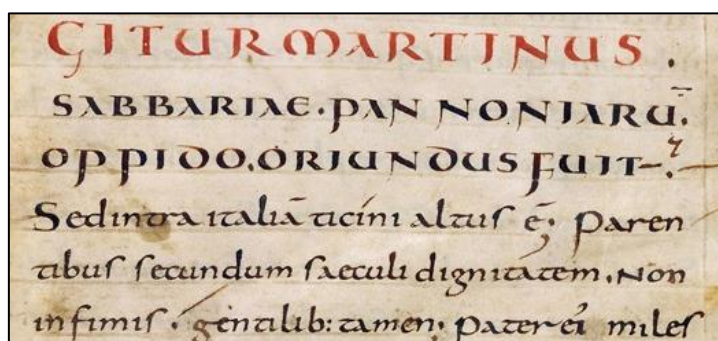
Zdroj: <https://cs.wikipedia.org/wiki/Polounci%C3%A1la#/media/File:Semionciale.jpg> (10. 02. 2024).

Na počátku středověku se začaly formovat nové druhy písma, tzv. **národní**, čili písma jednotlivých „barbarských národů“. Rozeznáváme dvě skupiny: kontinentální (tj. v kontinentální Evropě; navazovala na mladší římskou kurzivu) a inzulární (tj. na britských ostrovech, zejména v Irsku; navazovala na unciálu a polounciálu). Do skupiny kontinentálních písem patří například **langobardské písmo** v Itálii (cca 7. – 12. stol.), jehož variantou bylo písmo kuriální, užívané papežskou kanceláří a dalšími římskými institucemi od 8. do 12. století (typické pro toto písmo jsou výrazně protažené dlouhé dřívky). Dalšími příklady jsou **merovejské písmo** v merovejské a později francké říši (cca 6. – 9. stol., velké množství ligatur a protahování horních dřívků) a **vizigótské písmo** ve Španělsku (cca pol. 7. – 11. stol., v němž se objevují arabské vlivy, typické například pro srdcovité písmeno „O“). Ve skupině inzulárních písem se nacházejí především dvě písma: irské a anglosaské (cca 7. – 9. stol.).

Kvůli velké odlišnosti jednotlivých národních písem se objevily pokusy o jejich sjednocení, z nichž nejúspěšnější proběhl ve franské říši během tzv. karolinské renesance (8. stol.). V této době vznikla **karolinská minuskula** neboli karolina. Bylo to knižní i listinné písmo užívané téměř v celé Evropě od 8. do 12. století. Nejstarší písemné doklady pocházejí z prostředí kláštera v Corbie (765), dále pak z klášterů v Remeši a Fuldě, z palácové školy v Cáchách ad. Od 9. století se karolina šířila do celé západní a střední Evropy a stala se (spolu s latinou) jednotícím prvkem kulturního vývoje křesťanské společnosti. Karolina je písmo poměrně oblého a dobře čitelného charakteru, obsahuje málo zkratk a ligatur a přibývá v něm také oddělování slov. Variantou tohoto písma se stala **minuskula**

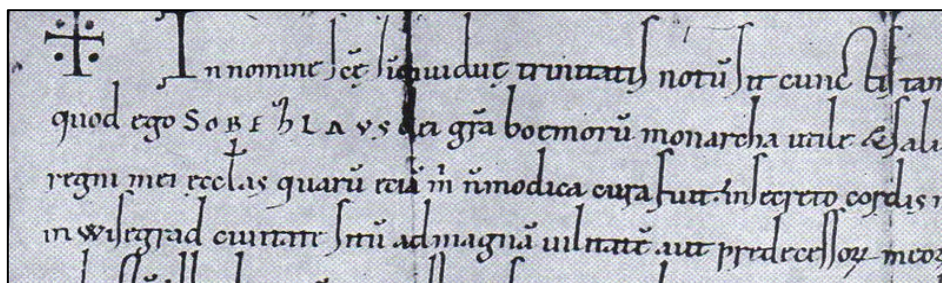
diplomatická, která se od „karoliny“ lišila především dlouhými dříky příslušných liter, ozdobenými smyčkami a spirálami. První řádek je obvykle psán výrazně protaženým písmem zvaným elongata. Toto písmo bylo používáno zejména v kancelářích římských císařů.

Během 12. století „karolina“ přechází prostřednictvím přechodné **romanogotiky** v **písmo gotické**, které se vyznačovalo vertikálním charakterem a lámanými obloučky. Postupně se rozdělilo na různé typy, tj. **gotica textualis** (základní), **gotica textualis formata**, zvaná textura (dekorativní), **gotica textualis currens** a **gotica cursiva** (zběžné) či **bastarda** (polokurzíva), vzniklá křížením dekorativní gotické minuskuly s prvky kurzívními.

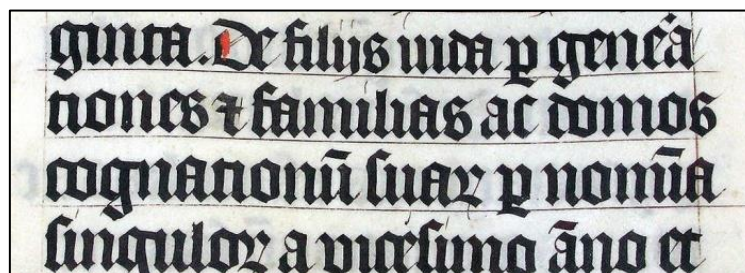
Obrázek 4: Karolinská minuskula, 11. století.

Zdroj: [https://cs.wikipedia.org/wiki/Karolina_\(p%C3%ADsmo\)#/media/File:Caroline_2.jpg](https://cs.wikipedia.org/wiki/Karolina_(p%C3%ADsmo)#/media/File:Caroline_2.jpg) (10. 02. 2024).

Obrázek 5: Diplomatická minuskula, listina knížete Soběslava I. z roku 1130 (fragment).

Zdroj: https://cs.wikipedia.org/wiki/Diplomatická_minuskula#/media/File:Diplomatická_minuskula.png (01. 13. 2024).

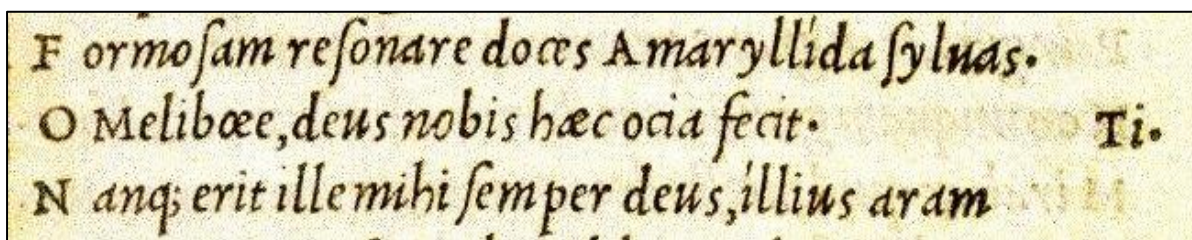

Obrázek 6: Gotické písmo.

Zdroj: https://cs.wikipedia.org/wiki/Gotické_písmo#/media/File:Calligraphy.mal-mesbury.bible.arp.jpg (10. 02. 2024).

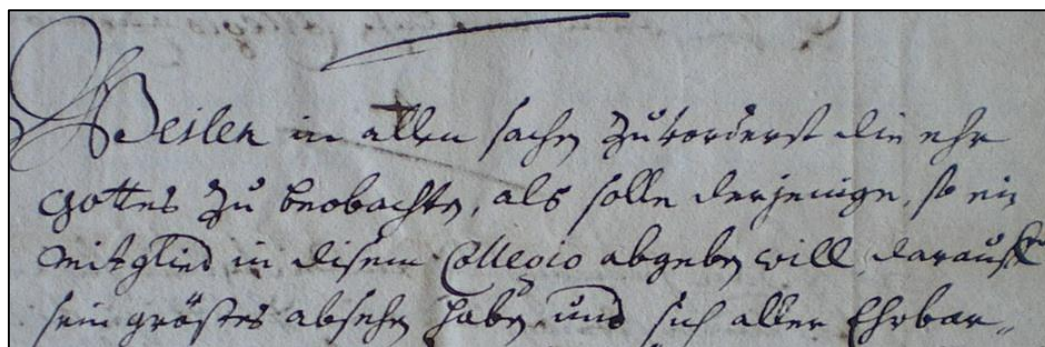
V 15. století došlo k rozdělení dosud jednotného latinského písma na větev humanistickou a novogotickou. **Humanistické písmo** při formování tvarů minuskul vycházelo z „karoliny“ a pro tvary majuskul z kapitály. Nejprve se uplatnilo v Itálii a poté téměř v celé Evropě. Základní tvar tohoto písma je knižní, okrouhle humanistické písmo (*humanistica rotunda libraria saeculi XV*), které pak nahradilo tiskové písmo podobného tvaru, tj. **antikvu**. V psaném písmu se udržela polokurzíva a kurzíva. Po vynálezu knihtisku našly od počátku 16. století uplatnění polokurzívní humanistické typy, zvané **italika**, které tvarem připomínaly psanou humanistickou polokurzívu. Humanistické písmo pak postupně proniklo do národních jazyků.

Novogotické písmo vzešlo ze středověké gotické minuskuly a udrželo si ještě dlouho převahu především v jazykově německých oblastech, včetně českých zemí. Nejprve se objevovalo po celé Evropě, ale postupně bylo vytlačováno humanistickým písmem. Nejdéle se udrželo v Německu (do roku 1941), a to ve třech základních druzích: **kreslená fraktura**, **polokurzívní kanzlei** a **kurzivní kurent**.

Obrázek 7: Italika.

Zdroj: [https://pl.wikipedia.org/wiki/Italik#/media/File:Virgil_1501_Aldus_Manutius_\(Italika\).jpg](https://pl.wikipedia.org/wiki/Italik#/media/File:Virgil_1501_Aldus_Manutius_(Italika).jpg) (10. 02. 2024).

Obrázek 8: Kurent, 18. století.

Zdroj: <http://www.kuesgens.eu/en/kurrent-script/examples-o-kurrent-script/> (10. 10. 2024).

Počátky písemné kultury v českých zemích spadají do 9. století a jsou spjaty s Velkomoravskou říší, kde byla používána hlaholice. Brzy však převládla písma latinská, nejprve „karolina“ a diplomatická minuskula. Od 13. století začaly do písařské praxe pronikat

první vlivy gotického písma. Na počátku novověku se ustálil úzus, že latinské texty byly psány písmem humanistickým, zatímco české a německé texty byly psány písmem novogotickým. Během 17. století české novogotické písmo postupně zaniklo, částečně pohlceno německým a částečně humanistickým písmem. Paralelně s tím se nepřetržitě od 16. až do 20. století užívalo německé novogotické písmo.

Od 15. století se v českých zemích začalo prosazovat, zprvu v textech církevního charakteru, písmo humanistické. Z humanistické kurzívy vzniklo dnešní písmo zvané latinka. V roce 1932 byly stanoveny jednotné tvary tohoto písma za účelem výuky psaní v československých školách, které se s malými změnami užívají dosud.

KONTROLNÍ OTÁZKA

1. Podle jakých kritérií lze rozdělit latinské písmo?
2. Co rozumíte pod pojmem majuskulní písmo a co pod pojmem minuskulní písmo?
3. Jak se dělí národní písma?
4. Definiujte pojem karolinská minuskula.

DALŠÍ ZDROJE

- Presentace ke kapitole
 - Doporučená literatura:
1. EBELOVÁ, Ivana: *Klíč k novověké paleografii / Schlüssel zur neuzeitlichen Paläographie*. Praha 2004.
 2. FRIEDRICH, Gustav: *Učebná kniha paleografie latinské*. Praha 1898.
 3. HLAVÁČEK, Ivan – KAŠPAR, Jaroslav – NOVÝ, Rostislav: *Vademecum pomocných věd historických*. Praha 1997.
 4. HLEDÍKOVÁ, Zdeňka – KAŠPAR, Jaroslav – EBELOVÁ, Ivana: *Paleografická čítanka*. Praha 2006.
 5. KAŇÁK, Bohdan: *Paleografické texty I–II*. Olomouc 1994, 1999.
 6. KAŠPAR, Jaroslav: *Soubor statí o novověkém písmu*. Praha 1993.
 7. KAŠPAR, Jaroslav: *Úvod do novověké latinské paleografie se zvláštním zřetelem k českým zemím I–II*. Praha 1987.
 8. MAREČKOVÁ, Marie: *Přehled pomocných věd historických*. Brno 2000.
 9. MUZIKA, František: *Úvod do novověké latinské paleografie se zvláštním zřetelem k českým zemím I–II*. Praha 1963.
 10. PÁTKOVÁ, Hana: *Album pozdně středověkého písma I–III*. Dolní Břežany 2002–2003.

11. PÁTKOVÁ, Hana: *Cvičení z pozdně středověké paleografie*. Dolní Břežany 2001.

12. ŠEBÁNEK, Jindřich: *Pomocné vědy historické I. Paleografie*. Brno 1966.

SHRNUTÍ KAPITOLY

Kapitola seznámila čtenáře s jednou ze základních pomocných věd historických, tj. paleografií. Představila její etymologii, předmět bádání a základní terminologii. Přinesla také informace o psacích látkách a náčiních, typech zkratek a ligatur, a také o vývoji latinského písma v Evropě.

ODPOVĚDI

Ad. 1. Latinské písmo lze dělit podle různých hledisek, např.: podle rozměru a výšky písmen, podle způsobu tvorby jednotlivých písmen, podle teritoria používání písma a podle slohu písma. Z hlediska periodizace vývoje registrujeme pět období, tj. archaické (7.–2. stol. př. n. l.), římské či antické (2. stol. př. n. l. – 4. stol. n. l.), románské čili raně středověké (4. – 12. stol.), gotické, tj. pozdně středověké (12. – 15. stol.), a také humanistické a neogotické, tj. novověké (od 15. stol.).

Ad. 2. Majuskulní písmo jsou velká písmena, která jsou stejně vysoká a lze je zpravidla zapsat mezi dvě linky psací osnovy. Minuskulní písmo jsou malá písmena (a, b, c, d atd.), která lze zapsat do čtyřlinkové osnovy, přičemž většina písmen vyplňuje prostor mezi dvěma vnitřními linkami.

Ad. 3. Národní písma se dělí na dvě skupiny: písma kontinentální (mj. langobardské v Itálii, merovejské v merovejské a později francké říši, vizigótské ve Španělsku aj.) a inzulární (především dvě písma: irské a anglosaské).

Ad. 4. Karolinská minuskula bylo knižní i listinné písmo užívané téměř v celé Evropě od 8. do 12. století.
